



Ірина Сомик-Пономаренко

*старша викладачка кафедри техніки та реставрації творів мистецтва
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
somyk-ponomarenko.irina@naoma.edu.ua*

Олександр Вислободов

*старший викладач кафедри техніки та реставрації творів мистецтва
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
alevis56@gmail.com*

СЕРЕДНЬОВІЧНА ДЕРЕВ'ЯНА ПОЛІХРОМНА СКУЛЬПТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ, МУЗЕЙНОГО ЗБЕРІГАННЯ ТА КОНСЕРВАЦІЇ-РЕСТАВРАЦІЇ

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИЖКУ МІШЕЛЬ МАРІНКОЛИ ТА ЛУКРЕЦІЇ КАРЖЕР «КОНСЕРВАЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПОЛІХРОМНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА»

Галузь консервації та реставрації пам'яток мистецтва має складну структуру через свій міждисциплінарний характер. Окрім безпосередньої практичної роботи з пам'ятками, що передбачає втручання в їхню структуру з метою зупинення руйнівних процесів, надання цілісності, а нерідко й естетичних якостей для подальшого існування, вивчення та експонування, ця галузь охоплює також серйозну дослідницьку діяльність. Її мета – якомога глибше вивчити об'єкти, зрозуміти їхній історико-культурний контекст, особливості техніки й технології, а також забезпечити оптимальні умови зберігання з урахуванням цих особливостей та актуального стану збереженості.

Практичний досвід інвазивної консервації та реставрації конкретних пам'яток (особливо у складних випадках або щодо творів виняткового значення), проведених при цьому досліджень фахівці з усього світу оприлюднюють у вигляді наукових статей або доповідей на конференціях. У працях теоретичного характеру дослідники – як теоретики, так і практики – узагальнюють цей досвід, аналізуючи його з філософського, психологічного, історичного поглядів.

Нарешті, у світі існують видання, які можна класифікувати як методичні посібники або підручники в галузі консервації та реставрації. Однак саме таких видань бракує в Україні.

Причин цьому є декілька. По-перше, це тривала ізоляція галузі від світового розвитку через «залізну завісу» радянських часів, коли всю

інформацію про методики консервації та реставрації або теоретичні питання українські фахівці змушені були отримувати від офіційного центру тоталітарної держави й користуватися російською літературою. Певні зрушення відбулися за часів незалежності, але світова галузь консервації-реставрації розвивається дуже стрімко, тож підручники вимагають періодичного оновлення.

Одним із шляхів поповнення відчутного браку фахової літератури з консервації та реставрації пам'яток культури в Україні є переклад іноземних видань – як класичних, так і сучасних, що побачили світ останніми роками й відображають значний поступ у галузі, що відбувається на наших очах не в останню чергу завдяки швидкому поширенню інформації. Саме завдяки наполегливості pana Юрія Янчишина – консерватора деревини зі США, українця за походженням, професійного консультанта Американського інституту консервації, члена експертної ради Міжнародного комітету дерева ICOMOS, головного і старшого консерватора фірм «Period Furniture Conservation LLC», «Kensington Preservation», Нью-Йорк – змогла вийти друком книга, яка є українськомовним перекладом видання Інституту консервації Гетті (Getty Conservation Institute) (Лос-Анджелес) «The Conservation of Medieval Polychrome Wood Sculpture: History, Theory, Practice». Авторки цієї книги (що побачила світ 2020 року) – відомі вчені та консерваторки-практики:

– Мішель Марінкола (Michel D. Marincola), голова Центру консервації Інституту мистецтв Нью-Йоркського університету, заслужена професорка консервації коштом мецената Шермана М. Фейрчайлда (Sherman Mills Fairchild);

– Лукреція Каржер (Lucretia Kargère), консерватор середньовічної скульптури Музею мистецтв Метрополітен, авторка та співавторка праць із консервації середньовічної поліхромної дерев'яної скульптури, магістерка історії мистецтв із поглибленим сертифікатом із консервації Інституту образотворчого мистецтва Нью-Йоркського університету.

Ця книга (іл. 1) стала результатом багаторічної праці авторок у царині дослідження та консервації-реставрації середньовічної дерев'яної поліхромної скульптури. По суті, вона є узагальненням не лише особистого їхнього досвіду, але й досвіду багатьох колег із різних країн світу, які вивчали ці пам'ятки, займалися спостереженнями за їхнім станом протягом тривалого часу й розробляли оптимальні методики їхнього музейного зберігання. Проте методи інвазивних консервації та реставрації творів поліхромної скульптури з музейних зібрань або з діючих храмів є в центрі їхньої уваги. До речі, п. Ю. Янчишин, як давній колега, також долучився до консультування під час підготовки цього видання.

Читачі переконуються, що ця книга надзвичайно насичена різноманітною інформацією, однак чітка структура й виважений академічний підхід не дають у ній загубитися. Викладений матеріал базується на розлогій бібліографії, яка наведена до кожного розділу. Розгляд усіх тем розділів та підрозділів відзначається надзвичайною ретельністю й аргументованістю. Книгу адресовано передусім консерваторам-практикам, але вона є не менш цінною й для істориків мистецтва, музейних зберігачів, істориків та теоретиків консервації-реставрації.

Історики знайдуть тут усесвітньовідомі й маловідомі зразки поліхромної скульптури, серед яких твори видатних західноєвропейських скульпторів (таких як Тільман Ріменшнайдер, Файт Штосс та інші), дані про функціонування майстерень, способи використання скульптур і поводження з ними, а також різноманітні відомості про переосмислення художньої та історичної цінності цих артефактів у різні епохи, що помітно вплинуло на їхнє сприйняття й водночас на методологію консервації-реставрації.

Вчені, які працюють за допомогою фізико-хімічних методів, знайдуть у цій книзі цікаві

прикладні дослідження пам'яток, зокрема приклади того, як висновки дослідників можуть кардинально змінюватися залежно від точності інтерпретації отриманих результатів. Це також практичні настанови щодо особливостей застосування методів досліджень на пам'ятках середньовічної скульптури.

Власникам і зберігачам книга пропонує ґрунтовний матеріал щодо створення умов зберігання дерев'яної поліхромної скульптури, за яких твори не зазнаватимуть значного руйнівного впливу з боку природних чинників і людської діяльності.

Особливо цінними є власні спостереження М. Марінколи та Л. Каржер як практиків-дослідниць та консерваторок-реставраторок. Авторки доносять до читача думку про необхідність надзвичайно уважного ставлення до творів поліхромної скульптури як унікальних за своїми властивостями об'єктів, що несуть у собі різноманітну інформацію. Не існує єдиної схеми, стверджують вони: потрібен індивідуальний підхід, що базуватиметься на ретельних дослідженнях – як матеріалів, так і технік виконання; як історії створення, так і побутування; як стану збереженості, так і аналізу попередніх втручань.

До редагування українськомовного перекладу складного й багатовимірного тексту, здійсненого Софією Горелік, долучилися фахівці з різних галузей знання.

Це, насамперед, Юрій Янчишин – головний редактор перекладу і визнаний консерватор та дослідник мистецьких творів із деревини; Тетяна Тимченко – наукова редакторка, кандидатка мистецтвознавства, доцентка, завідувачка кафедри техніки та реставрації творів мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (Київ); Світлана Оляніна – редакторка термінології поліхромної скульптури європейського середньовіччя, докторка мистецтвознавства, завідувачка кафедри графіки Науково-видавничого поліграфічного інституту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; Володимир Реутський – редактор хімічної термінології, кандидат технічних наук, доцент кафедри фізичної, аналітичної та загальної хімії Національного університету «Львівська політехніка»; Юрій Дубик – редактор термінології деревини та деревообробки, доцент кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка». Літературне редагування здійснила

Леся Кропотова. Книга вийшла у видавництві «Родовід» (головна редакторка – Лідія Лихач, яка забезпечила права на друк ілюстрацій).

Розпочинає книгу *«Передмова до україномовного видання»* Юрія Янчишина. Читач дізнається як про історію перекладу цієї книги, так і про тих, хто допомагав чи був причетний до цієї тривалої й нелегкої справи. Редактори перекладу намагалися зробити складний текст достатньо адаптованим для українського читача – як вузьких фахівців, так і ширшої зацікавленої аудиторії. Такий ретельний підхід до українськомовного видання свідчить про серйозність ініціатора цього перекладу – Ю. Янчишина та всіх його колег.

Наступними є *«Переднє слово»* представників Інституту консервації Гетті; *«Передмова»* й *«Подяка»* авторок. У передмові М. Марінкола та Л. Каржер описують складний шлях створення книги й перепрофілювання її від вузької аудиторії – консерваторів-практиків та студентів – до більш широкої (кураторів, істориків мистецтва, дослідників середньовічної скульптури, колекціонерів та дилерів). Також авторки підкреслюють, що це не є книга рецептів, скоріше, вони прагнуть показати переваги й недоліки різних методів, підкреслюючи також необхідність індивідуального підходу.

У розділі 1 – *«Вступ до середньовічної поліхромної дерев'яної скульптури»* представлено різновиди функціонування дерев'яної поліхромної скульптури у середньовічній Європі, що розглянуті у широкому історичному контексті, – це замовники, виконавці (робота майстерень та окремих скульпторів), віряни; іконоборницькі рухи; перемалювання як різновид вшанування, опікування чи зміни естетичних концепцій. Описано стилі й техніки, віртуозні прийоми поліхромії: ілюзійністичні – для передачі облич, декоративні – для одягу й прикрас.

Згадано велику кількість складних технік, інформація про які поки що недостатньо відома широкому загалу. Також порушено дискусійне питання неполіхромованих скульптур: подано кілька варіантів відповідей із відповідною аргументацією до кожного (іл. 2). Далі книгу поділено на дві великих частини, кожна з яких складається з розділів.

Частина I. «ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОКУМЕНТУВАННЯ Й ОЦІНЮВАННЯ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ» (розділи 2–4).

У розділі 2 – *«Визначення матеріалів дерев'яної основи»* подано ґрунтовні відомості

про способи ідентифікації порід деревини, прийоми її обробки під час різьблення дерев'яної скульптури, а також експертні ознаки роботи середньовічних майстрів із різними інструментами – з наведенням конкретних прикладів. Підкреслено важливість цих даних для експертизи дерев'яної скульптури.

У розділі 3 – *«Ідентифікація матеріалів поліхромії»* розглянуто питання застосованих у процесах декорування статуй матеріалів і технік та способи їхнього поєднання. Велика увага приділена металевій фользі й листам – із золота, срібла, «двійника» («цвішгольд»), олова; способам їхнього накладання (типам в'язив і поліменту) та кольорування. Ця інформація є однаково цінною для мистецтвознавців, істориків старовинних технологій і консерваторів-реставраторів, адже деякі елементи скульптур є надзвичайно чутливими до тепла (зокрема, виготовлені з воску), тертя або дії органічних розчинників (лесування на органічних барвниках чи деталі з текстилю). Розглянуто також історію застосування лабораторних методів дослідження для точного визначення пігментів, в'язив та стратиграфії шарів поліхромії. Показано можливості сучасних методів дослідження, а також висвітлено важливе питання документування їхніх результатів.

У розділі 4 – *«Деградація та зміни»* представлено всі фактори, що впливають на стан збереженості дерев'яних статуй, а також ті видозміни, які вони спричиняють. Серед них: відносна вологість повітря й те, як деревина поліхромної скульптури реагує на її коливання, зокрема, яким чином відбувається об'ємна та лінійна деформація й розтріскування; проблемні ділянки у скульптурах і способи покращити їхній стан; вплив температури повітря й реакція деревини та шарів поліхромії на перепади температурно-вологісного режиму; вплив видимої та невидимої частин спектру; різноманітні біоагенти й різновиди забруднення та їхній вплив на стан збереженості й естетичні якості скульптури.

Частина II «КОНСЕРВАЦІЙНА ОБРОБКА» (розділи 5–11).

У розділі 5 – *«Створення плану дій»* подано ретельний аналіз консерваційної обробки поліхромних скульптур, причому розглянуто не лише шляхи добору методик і проведення інвазивних заходів, але й осмислений принцип мінімального втручання, який проголошено в міжнародних документах із консервації-реставрації у другій половині XX – початку XXI століття. Також



Іл. 1. Марінкола М., Каржер Л.
Консервація середньовічної
дерев'яної поліхромної
скульптури. К.: Родовід, 2024.
Обкладинка книги



Іл. 2. «Св. Варвара» (деталь).
Німеччина. Липа. Музей мистецтва
Метрополітен. Бл. 1510



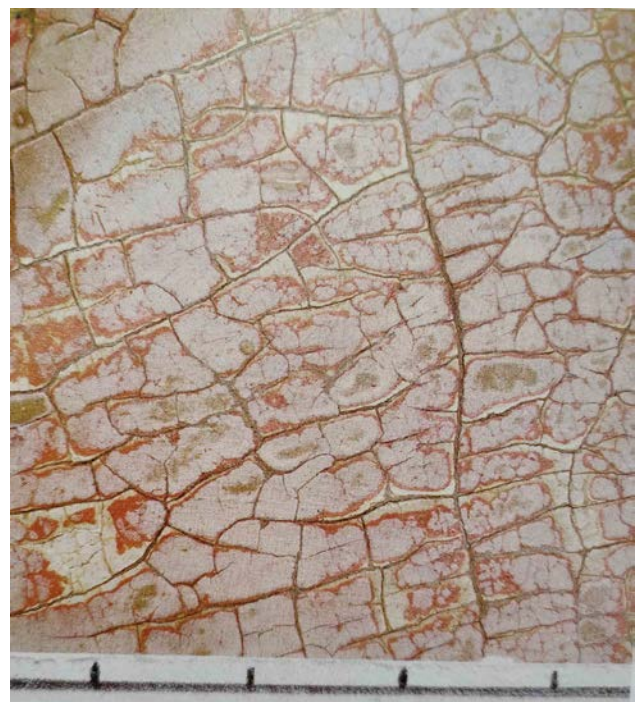
Іл. 3. «Розп'яття» (деталь).
XIII ст. Норвегія. Осло.
Музей історії культури

розглянуто помилки як окремі випадки, що потребують ретельного аналізу, адже без цього неможливо досягти поступу в консерваційно-реставраційній діяльності.

Методики – як старі, так і нові – проаналізовано без категоричних висновків, за винятком таких, що сьогодні їх вважають неприйнятними, як-от занурення у бак з гарячим воском або видалення історичних нашарувань (які піддано виваженій критиці авторками). Показано всю неоднозначність діяльності консерватора-реставратора, його постійні сумніви та часту неможливість досягти консенсусу в колі фахівців.

У розділі 6 – «*Превентивна консервація*» подано детальний історичний огляд превентивної консервації з часів середньовіччя й до наших днів. Зокрема, описана практика захисту творів різноманітними способами, серед яких розглянуто і перемальовування для маскуванню ознак руйнації. Детально викладено сучасні способи підтримання оптимальних параметрів температурно-вологісного та світлового режимів, а також комплексної боротьби зі шкідниками. Подано практичні поради (на конкретних прикладах) щодо облаштування приміщень і вітрин, а також щодо забезпечення пам'яток від негативного впливу під час їхнього переміщення й експонування в інших локаціях. Розглянуто проблеми пакування й транспортування, а також інсектицидної обробки й запобігання зараженню шкідниками.

Розділ 7 «*Консолідація*» присвячений основному виду консерваційної обробки – консолідації,



Іл. 4. «Розп'яття» (макрозйомка). XIII ст. Норвегія.
Осло. Музей історії культури

пов'язаній із введенням розчинів адгезивів у структуру пам'ятки. Ретельно розглянуто процес підбору методики на основі вивчення матеріалознавчих аспектів та стану збереження об'єкта. Приділено увагу шкідливому впливу на здоров'я людини низки розчинників, що їх застосовують для підготовки робочих розчинів, водночас описана шкода, яку може спричинити скульптурі неправильно підібрана методика консолідації (вибір



Іл. 5. Мікрозріз. Скульптура XVII ст. Франція, Лувр



Іл. 6. Рентгенівська фотографія «Скорботної Богородиці з групи Розп'яття» Кін. XIV – поч. XV ст. Німеччина. Поліхромована деревина м'яких порід. Університет Вісконсина в Медісоні. Музей мистецтв Чазена

адгезиву, способу та кількості його нанесення). Огляд історичних практик консолідації дає змогу краще зрозуміти стан пам'яток, які в минулому зазнали певних видів обробки. Насамперед це стосується занурення в бак із розплавленим воском. Розглянуті й синтетичні полімери, що їх застосовували останні 60–70 років. Наведені матеріали та методи, які використовують у наш час як у США, так і в Європі. Окремо розглядаються питання консолідації деформованої деревини та поліхромії.

Розділ 8 «Адгезія» висвітлює питання структурного відновлення з'єднань деталей із дерева, зокрема, підбору адгезивів та історії використання як клеючих речовин, так і способів з'єднання за допомогою додаткових кріплень. Детально розглянуті різновиди адгезивів (природних і синтетичних), їхні переваги та недоліки. Як і в попередніх розділах, авторки аналізують названі аспекти в історичній ретроспективі, наголошуючи, що не існує універсальних методів, їх потрібно правильно обирати в кожному конкретному випадку.

Розділ 9 «Очищення» присвячений етапу, який є надзвичайно відповідальним для всіх видів пам'яток. Розглянуто важливе питання, яке є ключовим для методології консервації-реставрації середньовічної поліхромної скульптури: чи потрібно видаляти перемалювання? Наведено факти повного видалення поліхромії у певні періоди історії. Показово, що, зважаючи на крихкість матеріалів поліхромії, складність техніки виконання й обмеженість наших знань про неї, авторки дотримуються думки про безумовну повагу до всіх шарів, у т. ч. нанесених пізніше. Наведено низку вражаючих прикладів знищення цінних історичних нашарувань – вони мають слугувати застереженням для консерваторів-практиків. Також розглянуті історичні та сучасні методи очищення від забруднень – із застосуванням органічних розчинників, водяних систем очищення, розчинникових гелів, а також методів сухого чищення.

У розділі 10 «Компенсація втрат» описано етап, пов'язаний з накладанням консерватором-реставратором певних фарбових шарів на реставраційний ґрунт чи ділянки потертостей. Ретельно розглянуто еволюцію уявлень про мету такого етапу й ставлення до нього в різні історичні епохи. Показано специфіку виконання компенсації втрат саме на об'ємній поліхромній скульптурі; наведено ряд принципових підходів до цього етапу, який справляє безпосередній вплив на сприйняття пам'ятки як естетичного об'єкта. Ретельно розглянуто значну кількість різновидів тонувань та аргументацію для

їхнього використання, що є надзвичайно корисним як для практиків консервації-реставрації, так і для музейних зберігачів. Не оминають автори й філософсько-світоглядну аргументацію використання того чи іншого підходу до вибору методу компенсації втрат. Окремо розглянуто методи реінтеграції оголеної деревини та фрагментів поліхромії.

Розділ 11 «Висновок» містить узагальнення трьох основних тем, висвітлених у книзі. Перша тема охоплює питання ретельного вивчення матеріального складу середньовічної скульптури, яка є вразливою до різноманітних впливів і значно менш дослідженою порівняно з іншими видами мистецтва, історія вивчення яких є набагато тривалішою. Друга тема стосується історичних нашарувань і сучасного дбайливого ставлення до них як до свідчень історії, невід’ємних від самих пам’яток середньовічної скульптури. Третя спрямована на усвідомленні того, що неможливо застосовувати однакові рекомендації щодо консерваційних та реставраційних обробок до всіх пам’яток дерев’яної скульптури, оскільки вони значно різняться як за технікою виконання, так і за актуальним станом збереження. Авторки підкреслюють: цей вид пам’яток є найменш зрозумілим сучасному глядачеві, тому потребує особливої уваги й правильного інформування.

Далі у книзі вміщено «Додатки».

Додаток 1 «Приклади досліджень» містить чотири приклади пам’яток із колекції Клойстерсу (відділу середньовічного мистецтва Музею мистецтв Метрополітен). Переконаливо показано відмінності у методологічних підходах різних періодів і їхній безпосередній вплив на вибір способів консервації та реставрації. Ці приклади є корисними з погляду розбору помилок, що є дуже важливою складовою розвитку професійної сфери консервації-реставрації. Також ці приклади демонструють, до яких непоправних втрат могла би призвести початкова хибна інтерпретація результатів аналізу пігментів поліхромії – помилка, яку згодом було виправлено. (Приклад 2). Третій приклад описує консерваційну обробку неполіхромованої скульптури Тільмана Ріменшнайдера, четвертий – зміну уявлень про методологію консервації та реставрації поліхромної скульптури.

Додаток 2 «Список обстеження» створений для полегшення процесу опису твору середньовічної поліхромної скульптури й відзначається ретельністю й продуманістю. Для українського читача буде особливо цікавим ознайомитися зі схемою опису такої пам’ятки. Вважаємо, що

структуру опису, яку використовують авторки, можна було б адаптувати для потреб документування консервації-реставрації поліхромної скульптури в українських музейних зібраннях.

У **Примітках** вміщено деякі уточнення до тексту, а також бібліографічні посилання.

Далі йде частина, що є лише в українськомовному виданні. Це *«Словник спеціальних термінів з галузі консервації-реставрації та історичних технік»*, укладений науковими редакторами українського перекладу — Ю. Янчишином і Т. Тимченко. Словник покликаний полегшити розуміння певних вузькоспеціальних термінів (деякі з них практично невідомі українським фахівцям).

Завершують видання «Бібліографія», «Джерела ілюстрацій» та «Покажчик» (де різноманітні терміни, імена й географічні назви подані за алфавітом, що полегшує пошук).

Таким чином, жанр цієї книги можна визначити як аналіз та узагальнення відомостей про певну групу пам’яток, яка посідає важливе місце в історії мистецтва, і – ширше – в історії західноєвропейського суспільства, причому з наголосом на аспекти матеріалознавства й консервації-реставрації. Водночас це видання можна вважати посібником – як для консерваторів-реставраторів дерев’яної поліхромної скульптури (причому не лише середньовічної, а й пізніших періодів), а також інших видів мистецтва, близьких за матеріалами, – так і для музейних зберігачів і науковців-дослідників. Ілюстрації, що супроводжують текст, становлять окрему цінність з погляду технічної якості, а найголовніше – як візуальний ряд, що прекрасно відображає думку авторок і водночас має самостійне значення як для естетичної насолоди читачів так і для серйозного вивчення. Серед ілюстрацій переважають світлини пам’яток середньовічної дерев’яної скульптури, виконані відповідно до вимог документальної фотозйомки, що прийняті в середовищі музейників та консерваторів-реставраторів. Це не лише загальні вигляди інтер’єрів і самих скульптур, але й фрагменти (іл. 3), макро- та мікроснімки (іл. 4, 5), в ультрафіолетових і рентгенівських променях (іл. 6). Це також схеми, рисунки й таблиці, які допомагають кращому сприйняттю. Серед ілюстрацій є рідкісні архівні фотографії. Частина з представлених в ілюстраціях пам’яток добре відома, але є рідкісні й не відомі широкому загалу пам’ятки.

Безсумнівно, вихід у світ цієї книжки є видатним явищем, значення якого важко переоцінити.